

розрахунків через впровадження інноваційних платіжних продуктів та розвитку електронних платежів. І щойно, як зросте рівень довіри у населення України до банківських установ, як до гаранта надійності збереження коштів, українці активно будуть залучені до систем безготівкових розрахунків та платежів. В іншому випадку вони будуть уникати контактів із банківською системою, а значить і інструментами інноваційних платіжних механізмів. Розвиток безготівкових платежів сприяє прискоренню економічного зростання країни та зменшення тіньової економіки, позитивно впливає на фінансову систему, дозволяє скоротити готівковий обіг і операційні витрати банківської системи і держави, а також має величезне значення для розвитку туризму та електронної комерції. Вважається, що відсоток безготівкових розрахунків – один з показників розвиненості економіки. А велика кількість готівкових розрахунків і взагалі – велика кількість готівки в країні – показник високого рівня тіньової економіки. Це не раз відзначали і зарубіжні економісти, і керівництво НБУ. Тому, якщо українці будуть частіше здійснювати безготівкові розрахунки, це допоможе швидше вивести економіку з «тіні» і забезпечити економічне зростання.

Список використаних джерел:

1. Ера безготівкового розрахунку: зручність чи тотальний контроль? Режим доступу: <https://economistua.com/era-beznalichnogo-rascheta-udobstvo-ili-totalnyj-kontrol/>
2. Загальні показники розвитку ринку платіжних карток в Україні. Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=79219.
3. Грошові агрегати. Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=123272
4. Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року. Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=43352266>
5. Ішук Л.І., Ніколаєва А.М., Пиріг С.О. Забезпечення динамічного розвитку безготівкових розрахунків в сфері комунальних послуг. Економічний форум. 2018. №2. С.310–315.
6. Ішук Л.І., Ніколаєва А.М., Пиріг С.О. Роль безготівкових розрахунків в капіталізації банківської системи: регіональний зріз. Економічний форум. 2016. №4. С.240–246.

Рецензент д.е.н., професор Вахович І.М.

УДК 336.11

Тулай О.І., д-р екон. наук, доцент,
професор кафедри фінансів ім. С. І. Юрія,
Тернопільський національний економічний університет

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ

Вихідною методологічною платформою, на якій розвиваються фінансова наука загалом та державні фінанси зокрема, є діалектичний метод пізнання. Для розуміння природи державних фінансів важливе значення мають принципи, закони та категорії діалектики. В основу запропонованого у статті теоретико-методологічного підходу до розкриття природи державних фінансів покладено такі філософські категорії, як сутність, явище, зміст і форма. З'ясовано, що сутність є внутрішньою складовою державних фінансів, в основі якої знаходиться сукупність необхідних взаємозв'язків. Явище є зовнішнім виявом сутності державних фінансів через конкретні особливості й ознаки. Особливою рисою змісту державних фінансів є постійне прагнення до оновлення, а їхня форма виявляється через сукупність зв'язків між державними доходами і видатками. Застосування системного підходу дало змогу констатувати, що державним фінансам властиві такі ознаки системності: структурованість; взаємозв'язок між складовими елементами; цілеспрямованість функціонування; цілісність; саморозвиток. Обґрунтовано, що функціями державних фінансів в умовах формування засад сталого людського розвитку є: відтворювальна; антикризова; акумуляційна; консолідацій; збалансування.

Ключові слова: державні фінанси, фінансова наука, методологія, діалектичний метод, системний підхід.

Tulai O.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF STATE FINANCE STUDIES

The original methodological platform, which develops financial science in general and state finance in particular, is a dialectical method of cognition. Principles, laws, and categories of dialectics are important for understanding the nature of state finance. The basis of the proposed in the article theoretical and methodological approach to the disclosure of the nature of state finance laid the following philosophical categories, such as essence, phenomenon, content and form. It is revealed that the essence is an internal component of state finance, which is based on a set of necessary interconnections. The phenomenon is an external expression of the essence of state finance due to specific features and attributes. A special feature of the content of state finance is the constant desire for renewal, and their form is manifested through a combination of government revenue and expenditure relationships. The application of a systematic approach made it possible to state that the following features of systemic nature are characteristic of state finance: structuring; interconnection between constituent elements; purposefulness of functioning; integrity; self development. It is substantiated that the functions of state finance in the conditions of formation of the principles of sustainable human development are: reproductive; anti-crisis; accumulation; consolidation; balancing.

Keywords: state finance, financial science, methodology, dialectic method, system approach.

Тулай О.И.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ФИНАНСОВ

Исходной методологической платформой, на которой развивается финансовая наука в целом и государственные финансы в частности, является диалектический метод познания. Для понимания природы государственных финансов особое значение имеют принципы, законы и категории диалектики. В основу предложенного в статье теоретико-методологического подхода к раскрытию природы государственных финансов возложены такие философские категории, как сущность, явление, содержание и форма. Выявлено, что сущность является внутренней составляющей государственных финансов, в основе которой находится совокупность необходимых взаимосвязей. Явление – внешнее проявление сущности государственных финансов через конкретные особенности и признаки. Особенностью содержания государственных финансов является постоянное стремление к обновлению, а их форма проявляется через совокупность связей между государственными доходами и расходами. Применение системного подхода позволило констатировать, что государственным финансам присущи такие признаки системности: структурированность; взаимосвязь между составляющими элементами; целеустремленность функционирования; целостность; саморазвитие. Обосновано, что функциями государственных финансов в условиях формирования основ устойчивого человеческого развития являются: воспроизводящая; антикризисная; аккумуляционная; консолидации; сбалансирования.

Ключевые слова: государственные финансы, финансовая наука, методология, диалектический метод, системный подход.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Протягом багаторічної історії свого існування людство сформувало чимало способів пізнання та освоєння навколишнього світу. Одним із них є наука, яка, за словами В. Вернадського, є «однією єдиною, бо незважаючи на те, що чисельність наук зростає за рахунок нових, вони всі пов'язані єдиною науковою структурою і не можуть суперечити одна одній» [1, с. 401–402]. Кожна галузь науки є відповідним інструментом пізнання, відповідність якого забезпечується адекватністю його методології.

Предмет нашого дослідження знаходиться в площині фінансової науки, понятійний апарат котрої охоплює фінансові категорії, тлумачення яких має важливе значення в умовах формування новітніх національних орієнтирів. Фінансова наука виступає теоретичною основою фінансової політики держави та сприяє виробленню раціональних фінансових рішень. Як влучно висловився В. Андрущенко, «наукова думка є не лише сумою знань, а й процесом історично, ідейно, методологічно, теоретично зумовлених способів їх одержання, що має за мету пошук істини й забезпечення успішного функціонування фінансової системи» [2, с. 5]. Тому для сучасної фінансової науки характерними є дискусії щодо елементів системи методологічних знань з державних фінансів.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Теоретичне підґрунтя дослідження проблематики державних фінансів закладене у

працях Дж. Б'юкенена, Дж. Кейнса, А. Маршалла, Р. Масгрейва, Н. Менк'ю, В. Парето, А. Пігу, А. Сміта, Дж. Стігліца, Д. Хаймана, І. Янжула та ін. Важливий внесок у вивчення питання функціонування державних фінансів зробили вітчизняні вчені: В. Андрущенко, В. Дем'янишин, О. Десятнюк, Т. Єфименко, М. Карлін, А. Крисоватий, М. Крупка, В. Кудряшов, Л. Лисяк, І. Луніна, І. Лютий, В. Опарін, В. Тропіна, І. Чугунов, В. Федосов, С. Юрій та ін. Водночас недостатньо дослідженими залишаються методологічні аспекти функціонування державних фінансів у контексті досягнення цілей сталого людського розвитку.

Цілі статті. Метою публікації є поглиблення методологічних засад дослідження функціонування державних фінансів крізь призму філософського вчення у контексті ідеології сталого людського розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Для того, щоби зрозуміти специфіку та особливості такої важливої категорії, як державні фінанси, вважаємо за необхідне звернутися до філософського вчення. У зв'язку з існуючими сьогодні соціальними, економічними й екологічними питаннями актуалізується філософська проблема буття як стрижень світогляду та свідомості людей. Через поняття буття усвідомлюється проблематика людського буття, важливим елементом якого є державні фінанси.

Методологія економічної науки охоплює сукупність методів наукового пізнання, що застосовуються для з'ясування сутнісних засад, способів та підходів до дослідження категоріального апарату. Вона передбачає теоретичне обґрунтування методів наукового пізнання, що зумовлено розвитком економіки. Вибір методологічного підходу істотно впливає на процес дослідження та його результативність. Філософська (фундаментальна) методологія є найвищим рівнем наукової методології, що окреслює стратегію пізнавального процесу. Філософська методологія розглядає економіку як єдність соціальних, духовних і природних чинників.

Основними методами філософської науки вважаються метафізичний та діалектичний. Однак з кінця ХХ ст. превалує діалектичний, який набув осмислення у німецькій класичній філософії. Цей метод зорієнтований на з'ясування змістовного, а не формального розвитку досліджуваних об'єктів, більшість із яких є динамічними.

У фінансовій науці, як і в економіці загалом, методи застосовуються для одержання нового знання. Науковці розуміють метод як конкретний спосіб і напрям дослідження, побудову та обґрунтування системи знань про предмет, що досліджується. Основним призначенням будь-якого методу є забезпечення успішного вирішення відповідних проблем. За висловлюванням Г. Гегеля, «метод є усвідомленням форми внутрішнього саморозвитку змісту досліджуваного предмета» [3]. Г. Гегель показав, яким чином діалектика сприяє встановленню правильного підходу до вивчення відповідного предмета. На нашу думку, саме діалектичний метод є тим базисом, на якому розвивається фінансова наука. Цілісне пізнання державних фінансів відбувається за правилами тріади: теза, антитеза, синтез. Так, спочатку формується судження про явище державних фінансів (теза), потім виділяються наукові підходи, які спростовують сформоване судження (антитеза), і наостанку обґрунтовується рішення, що виходить поза межі як тези, так і антитези й об'єднує їхні переваги та недоліки (синтез).

Внутрішню структуру діалектики як методу формують певні принципи, закони та категорії. Вихідними для діалектики є принципи розвитку та загального зв'язку. Вони мають беззаперечне значення для методології розвитку державних фінансів.

Надзвичайно важливим у діалектиці є принцип розвитку, що дає змогу критично осмислити процеси, які відбуваються та помічати нові якісні зміни. Цей принцип відображає рух від меншого до більшого, від простого до складного та стрибкоподібні процеси, що передбачають суттєві зрушення. Виходячи з цього, у ході вивчення державних фінансів як складного суспільного явища необхідно враховувати їхній постійний розвиток.

Важливе значення для наукового дослідження має також принцип загального зв'язку, що відображає наявність в об'єктивному світі взаємопов'язаних явищ і процесів. Жодна подія чи процес не може виникати чи існувати без зв'язку з іншими явищами. Зміни одних явищ чи предметів призводять до зміни інших явищ чи предметів. Тому державні фінанси та їхні багатогранні взаємозв'язки з іншими явищами чи процесами потребують усебічного дослідження та узагальнення.

Істотний зв'язок предметів і явищ реального світу відображається за допомогою законів діалектики. До основних законів діалектики відносяться закон переходу кількісних змін у якісні; закон єдності і боротьби протилежностей та закон заперечення заперечень. Ці закони поширюються практично на всі сфери буття, а тому на них базується кожна наука.

Закон переходу кількісних змін у якісні тлумачить, що акумулювання поступових змін на певних етапах процесу неминує призводити до істотних якісних змін, до стрибкоподібного переходу попередньої якості у нову. Відповідно до закону переходу кількісних змін у якісні та навпаки розвиток державних фінансів відбувається шляхом поступового накопичення кількісних характеристик та їхнього переходу в якісні, що зумовлює розширення можливостей для кількісного зростання. Основні поняття цього закону – «кількість» і «якість» – використовуємо для пізнання механізму функціонування державних фінансів.

У процесі розвитку державних фінансів кількісні зміни відбуваються постійно. Кількість є зовнішньою ознакою державних фінансів, що має певну величину. Зовнішнім виявом цієї величини є числове значення, що визначається відповідними одиницями виміру. Кількісні характеристики державних фінансів відображають можливості держави щодо формування та використання власних фінансових ресурсів. Водночас якість є сутнісним виразом державних фінансів, що відрізняє їх від інших явищ. Якість виявляється через сукупність властивостей та ознак державних фінансів. Втративши суттєві властивості, державні фінанси можуть позбутися попередньої якості, що призведе до принципової зміни їхньої сутності. Так, якість стосовно державних фінансів відображає оптимальний обсяг мобілізованих державою фінансових ресурсів, необхідний для задоволення суспільних потреб.

Кількісні та якісні характеристики взаємопов'язані між собою певним співвідношенням, і їхня єдність є мірою державних фінансів. Міра має об'єктивний характер і загальне значення. Мірою є такі можливості держави щодо формування фінансових ресурсів, за яких вона здатна задовольняти суспільні потреби. Таким чином, закон переходу кількісних змін у якісні дає змогу проаналізувати кількісні зміни державних фінансів та, відповідно, простежити процес їхнього переходу в якісні. Цей закон відіграє важливу роль у дослідженні фінансових відносин загалом.

Для розуміння природи державних фінансів важливе значення має закон єдності і боротьби протилежностей, відповідно до якого кожне явище характеризується внутрішніми суперечностями. Ця внутрішня боротьба є джерелом саморозвитку явища. Суперечності – це такі сторони, сили, тенденції предметів і явищ реального світу, які водночас є взаємопов'язаними, взаємовиключними та взаємопроникними. Прикладом може слугувати суперечність між інтересами держави та приватного сектора економіки щодо сплати податків і зборів, в результаті якої відбувається розвиток системи державних фінансів. По-перше, державні фінанси і приватний сектор взаємопов'язані між собою; по-друге, вони взаємовиключають одне одного, а по-третє, вони є взаємопроникними. Разом із цим модернізація державних фінансів передбачає діалектику єдності, в основі якої лежить гармонізація інтересів, цілей і дій.

Суттєву роль у дослідженні державних фінансів відіграє закон заперечення заперечень, що відображає наступництво, зв'язок нового зі старим, повторюваність на більш високій стадії окремих рис попередньої стадії та вказує на принципові особливості процесу руху. До головних рис цього закону відносяться: розвиток як заперечення; поступальний характер розвитку; послідовність розвитку; повторення на

останньому етапі розвитку оновлених характерних рис першого етапу. Дія закону заперечення заперечень виявляється не кожної миті, а цілісно, у відносно завершеному процесі розвитку. Відповідно до цього закону діалектики розвиток державних фінансів відбувається постійно – від нижчого до вищого, від старого до нового, від одного заперечення до іншого, а потім до наступного і т. д. Тобто цей процес відбувається по спіралі та щоразу на більш високому рівні із застосуванням нових елементів. Діалектичне заперечення державних фінансів є важливим аспектом їхнього розвитку. Завдяки дії закону заперечення заперечень поєднуються попередні етапи розвитку, спостерігається спадкоємність, здійснюється поступовий висхідний рух по спіралі. Закон заперечення заперечень дає змогу пізнати розвиток державних фінансів у часі. Розвиток як заперечення є послідовністю циклів. Базуючись на вищеописаних законах діалектики, закон заперечення заперечень дає змогу конкретизувати розвиток, визначити його напрями й тенденції та свідомо впливати на нього.

Особливу значущість у структурі діалектичного методу мають його категорії. Категоріями діалектики є поняття, що відображають найбільш загальні та суттєві властивості, аспекти, зв'язки, відношення предметів і явищ. У процесі всебічного вивчення державних фінансів необхідно розглянути такі філософські категорії, як «сутність» і «явище», «зміст» і «форма». Це основні категорії, без яких неможливо дослідити складний механізм функціонування державних фінансів.

Традиційні категорії «сутність» і «явище» характеризують певні відношення у сфері дійсності (онтологічний аспект); взаємозв'язок суб'єкта й об'єкта у процесі пізнання (гносеологічний аспект) та відповідні відношення у сфері людського мислення (логічний аспект).

Єдність сутності і явища як об'єктивних характерних особливостей буття і пізнання полягає в тому, що ці категорії втрачають зміст, якщо їх розглядати окремо. Відомий німецький філософ І. Кант у фундаментальній праці «Критика чистого розуму» [4] показав, що будь-яке знання, у т. ч. знання про сутність, має об'єктивне значення тільки в тому випадку, якщо воно є синтезом абстрактно-понятійного й чуттєво-наочного. Сутність сама по собі є динамічною, а її базовою засадою є розвиток. Розкриття сутності означає проникнення в глибинні сфери та з'ясування причин і принципів розвитку.

Сутність і явище є протилежними і взаємопов'язаними ознаками державних фінансів. Категорія сутності є внутрішньою складовою державних фінансів, в основі якої знаходиться сукупність необхідних взаємозв'язків. Явище – це властивість, що відображає зовнішню, більш рухливу та мінливу складову дійсності. Явище є зовнішнім виявом сутності державних фінансів через їхні конкретні особливості та ознаки.

Категорії «зміст» і «форма» є діалектичними протилежностями, які характеризуються єдністю та боротьбою. Це світоглядні категорії, які, з одного боку, відображають загальні абстрактні елементи навколишнього світу, а з іншого – реальну дійсність. Зміст і форма є базовими категоріями для будь-якого дослідження, оскільки забезпечують фіксацію визначеності й конкретизацію як загальну властивість усіх явищ. Водночас сьогодні ведеться чимало дискусій навколо окреслення підходів до розуміння цих категорій.

Зміст є визначальним стосовно форми, тобто зміна форми є відображенням зміни змісту. Водночас новий зміст може існувати у старій формі, а виникнення нової форми призводить до появи нових змін змісту. Так, відсутність інновацій у системі державних фінансів означає відставання від дійсності. Водночас модернізація системи державних фінансів сприяє сталому людському розвитку. Таким чином, основною характерною рисою змісту державних фінансів є постійне прагнення до оновлення. Форма державних фінансів виявляється через сукупність зв'язків між державними доходами та видатками.

Взаємозв'язок категорій діалектики, які використовуються у процесі дослідження методологічних засад державних фінансів, схематично зображено на рис. 1.

Загалом у науці існують філософська і загальнонаукова методології, в межах яких виділяють філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові (спеціальні) методи. Загальнонаукові методи дослідження застосовуються в усіх науках, у тому числі у фінансовій, для пізнання явищ об'єктивної дійсності. Ці методи сформувалися у процесі довготривалої пізнавальної діяльності людини та постійно вдосконалюються.

Важливо зазначити, що в основі нашого дослідження лежить теза про те, що діалектичний метод є стратегічним орієнтиром застосування загальнонаукових і конкретно-наукових методів.

Найбільш універсальним загальнонауковим методом є системний підхід, який базується на вивченні об'єкта як системи в контексті світоглядних уявлень про єдність, взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ реального світу. Зазвичай, систему розуміють як предмет, явище чи процес, що складається з певної сукупності елементів, які знаходяться у взаємних зв'язках і відношеннях, утворюють єдине ціле та спроможні у взаємодії із зовнішніми умовами свого існування змінювати свою структуру. При цьому властивості системи можуть якісно відрізнитися від властивостей її складових.

Рис. 1. Взаємозв'язок категорій діалектики при дослідженні методологічних засад державних фінансів

Джерело: складено автором з використанням підходів В. Дем'янишина [5, с. 34–36].

Окремі елементи системності, системні уявлення про навколишній світ сформувалися у давньогрецькій філософії. У Середньовіччі ідеї системності практично не розвивалися і актуалізувалися по-новому лише у XX ст. Засновником теорії систем вважається австрійський науковець Л. фон Бертланфі, який за допомогою поняття «система» виділив такі важливі аспекти об'єкта дослідження, як організованість і наявність багатоманітних зв'язків [6]. При цьому поняття «зв'язок» характеризує як структуру системи, так і її функціонування (стан, поведінку). Функціонування системи – це характерні особливості, які визначають систему в певний інтервал часу. Зазвичай, функціонування відноситься до такого інтервалу, коли відбуваються зміни стану системи за відповідної структури її елементів і зв'язків.

Сьогодні системний підхід застосовується для дослідження різних за своєю природою систем та постійно поповнюється новими методологічними здобутками. Цей підхід має важливе значення у процесі нашого дослідження, оскільки: 1) він спрямований на вирішення конкретної проблеми з урахуванням її специфічних особливостей; 2) для вирішення проблеми дослідження необхідні знання з інших наукових сфер. Окрім цього, системний підхід відкриває можливості для використання спеціальних методів (математичних, кібернетичних, інформаційних) у ході дослідження державних фінансів.

Зазначимо, що державним фінансам властиві такі ознаки системності: структурованість; взаємозв'язок між складовими елементами; цілеспрямованість функціонування; цілісність (міцність взаємозв'язків між складовими елементами); саморозвиток (адекватна реакція на вплив зовнішніх чинників).

Важливими компонентами системного підходу є структурний та функціональний аналіз. Структурний аналіз характеризує структуру системи на основі її функціональних ознак. При цьому увага зосереджується на аналізі структурних елементів та впливу взаємозв'язків між ними на функціонування системи в цілому. В основі функціонального аналізу (визначення функцій системи за її відповідної структури) лежить розгляд системи як єдиного елемента, при цьому не беруться до уваги її внутрішня будова та міжелементні зв'язки. Функції системи у такому випадку визначаються на основі її взаємозв'язків з іншими (зовнішніми) системами [7, с. 78].

Державні фінанси як система об'єднують відповідні елементи (сфери), які наділені інтегральними властивостями; характеризується різноманітними внутрішніми відношеннями та зв'язками з іншими системами (фінансовою, економічною, соціальною, екологічною тощо). Іншими словами, державні фінанси є сукупністю сфер фінансових відносин, у процесі яких формуються та використовуються відповідні грошові фонди. До таких сфер відносимо бюджет держави, державні соціально-страхові фонди, фінанси державних і комунальних банків, фінанси державних і комунальних підприємств.

Висновки. Отже, якщо діалектика підкреслює, що нове є результатом якісних змін, то системний підхід розкриває ще одне положення: нове – результат зміни структури як сукупності стійких зв'язків і відношень між елементами системи. Функціональність системи модифікується залежно від окреслених пріоритетів, тим самим зумовлюючи зміни в типах зв'язків між елементами системи та безпосередньо в них.

Сьогодні функціонування державних фінансів відбувається в умовах формування засад сталого людського розвитку, що дає підстави стверджувати про присутність динамічних змін у цій системі під впливом соціальних, екологічних й економічних чинників. Досягнення цілей сталого людського розвитку як визначального чинника функціонування державних фінансів зумовлює виконання ними таких функцій:

– відтворювальної (забезпечення умов для розвитку людського потенціалу);

- антикризової (недопущення зниження рівня життя та запобігання бідності населення, підвищення доступності житла, соціальне заступництво незахищених прошарків населення);
- акумуляційної (накопичення фінансових ресурсів для створення суспільних благ, спрямованих на розвиток людського потенціалу);
- консолідації (забезпечення взаємозв'язку фінансових ресурсів держави з цілями сталого людського розвитку);
- збалансування (вирівнювання доходів населення та зменшення їх диференціації).

Список використаних джерел:

1. Вернадский В. И. О науке. Том 1. Научное знание. Научное творчество. Научная мысль / В. И. Вернадский. – Дубна : Феникс, 1997. – 576 с.
2. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів) / В. Л. Андрущенко. – Львів : Каменяр, 2000. – 303 с.
3. Hegel G. W. F. Wissenschaft der Logik. T. 1. u. 2. / Georg Wilhelm Friedrich Hegel ; Hrsg. v. G. Lasson, Hamburg, 1934.
4. Kant I. Kritik der reinen Vernunft / Immanuel Kant ; Hrsg. v. J. Timmerman, Hamburg : Meiner, 2003. – 995 S.
5. Дем'янишин В. Г. Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини : моногр. / В. Г. Дем'янишин. – Тернопіль : ТНЕУ, 2008. – 496 с.
6. Bertalanffy Ludwig v. Perspectives on general system theory: scientific-philosophical studies / Ludwig von Bertalanffy ; Ed. by E. Taschdjian, New York, NY : Braziller, 1975. – 183 p.
7. Водолазська О. А. Дослідження страхової компанії як елемента страхової системи на основі системного підходу / О. А. Водолазська // Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції. – 2013. – № 2. – С. 77–80.